

GÖRFÖL TIBOR

A háború és a béke ára

Daniel Berrigan és a katolikus erőszakmentesség

A Berrigan név rendkívül sokféle reakciót vált ki azokból, akik ismerik valamelyest a katolicizmus 20. századi történetét: Daniel testvére, Philip volt az első amerikai pap, akit háborúellenes tiltakozásért börtönbe zártak, és ebben a kétes hírnévben a jezsuita Daniel is osztozott vele, csak éppen szerzetesi kontextusban. Az 1970-es évek elején a bujkáló Daniel Berrigant egyenesen üldözte az FBI, és a jezsuita nemegyszer magára vonta – az egyéb lépései mellett Vietnamba helyezett amerikai egységeket katonai egyenruhában felkereső – Francis Spellman New York-i bíboros haragját. Szoros kapcsolatot ápolt az amerikai katolicizmus morális iránytűjét fáradszótlanul helyes irányba állítani próbáló Thomas Mertonnal és Dorothy Dayjel, de mindkettővel adódtak feszültségei. Tevékeny munkát végzett nem egy békeszervezetben, és hatalmas rokonszenvet váltott ki a baloldali békemozgalmak több vezetőjéből, ám elhatárolódott a New Left szellemiségétől és módszereitől.

Daniel Berrigan ír gyökerű, katolikus család gyermekeként 1921-ben született (Philip két évvel később látta meg a napvilágot), 1939-ben belépett a jezsuita rendbe, 1952-ben pappá szentelték, és 2016-ban hunyt el. Nyugodt szívvel kijelenthető, hogy azon gondolkodók és aktivisták közé tartozott, akiket egyetlen eszme és egyetlen meggyőződés mozgatott: az ő esetében a béke feltétlen, megalkuvást nem ismerő és semmilyen érdekre tekintettel nem lévő igénye. Mivel hallatlan mértékű nyilvános figyelemben részesült, érthető, hogy számos kijelentése és meg-

A következők során felhasználom *Fegyvertelen ellenállás. Megjegyzések Daniel Berrigan életműkiadásáról* címmel a *Máltai Tanulmányok* 2023/3. számában megjelent könyvismertetésem néhány bekezdését.

állapítása szinte a nevéhez tapadt, és oly gyakran idézték, hogy már-már önálló életre kelt. Ilyenek voltak például azok az 1981-ben zajló bírósági tárgyalása során tett kijelentései, amelyekkel maga is elismerte, hogy törekvéseinek egyetlen súlypontjuk van:

Egyetlen üzenetem van a világ számára: nem szabad megölnünk ártatlan embereket. Nem szabad cinkossá válnunk a gyilkosságban. Nem szabad csendben maradnunk, miközben tömeggyilkosságot készítenek elő a mi nevünkben, a mi pénzünkéből, titokban. Szörnyű, hogy olyan korban kell élnem, amikor semmi mást nem tudok mondani az embereknek, mint hogy „hagyjátok abba az öldöklést!” Annyira jó lenne, ha sok más csodálatos dolgot is elmondhatnék az embereknek. Sok más kezdeményezést is szívesen támogatnék. De nem tehetem meg. Nem megy. Mert mindent veszély fenyeget. [...] Keresztény nézőpontból nagyon kezdetleges a helyzetünk. Visszatértünk oda, ahonnan elindultunk. Ne öl; nem szabad ölnünk. Ma minden út ide vezet – ez a legfontosabb.¹

Berrigan abban a tekintetben is jellegzetes gondolkodónak tekinthető, hogy egyetlen gondolatát, egyetlen meggyőződését rendkívül részletesen, szüntelenül új és új nézőpontból, nem szűnő energiával fejtette ki. Életműve mind terjedelmében, mind műfaji sokszínűségében kivételes a 20. század második felének katolikus irodalmában. Részletes önéletrajzot írt, s előadások és esszék egész sorát vetette papírra a béke és a háború különböző kérdéseiről; közel tucatnyi verseskötete jelent meg (már 1956-ban megkapta a rangos Lamont költészeti díjat, Kurt Vonnegut pedig azt mondta róla: „számomra Berrigan atya olyan, mintha Jézus kezdene verseket írni”); külön könyvben mutatta be életútjának legfontosabb személyeit; részletesen ecsetelte lelkipásztori tapasztalatait (főként AIDS-betegek gondozásával kapcsolatban); irodalmi érdeklődése Dantéről írt munkájában is megnyilvánult; és ami talán a legérdekesebb: számos bibliai könyvhöz írt részletes és rendhagyó kommentárt, mind az Ószövetség, mind az Újszövetség vonatkozásában (Teremtés könyve, Jeremiás, Dániel, kispóféta, Apostolok Cselekedetei, Jelenések).² Terjedelmes kötetben olvashatók továbbá öccsével, Philippel váltott levelei,³ s börtönben töltött hónapjairól ugyanúgy hosszú naplókban számolt be, mint a háború idején tett vietnami útjáról.

- 1 BERRIGAN, Daniel, *The Push of Conscience*. In WALLIS, Jim – HOLLYDAY, Joyce (szerk.), *Cloud of Witnesses*, Maryknoll, Orbis, 1991, 230.
- 2 2007-től a Wipf&Stock kiadónál ismét elérhetővé váltak életművének meghatározó kötetei, egyebek között a következők: *The Nightmare of God: The Book of Revelation*; *Sorrow Built a Bridge: Friendship and AIDS*; *The Commandments for the Long Haul*; *Daniel: Under the Siege of the Divine*; *The Discipline of the Mountain: Dante's Purgatorio in a Nuclear World*; *The Dark Night of Resistance*; *Minor Prophets, Major Themes*; *The Act of the Apostles and Ourselves*; *To Dwell in Peace: An Autobiography*; *No Bars to Manhood*; *Portraits of Those I Love*.
- 3 COSACCHI, Daniel – MARTIN, Eric (szerk.), *The Berrigan Letters. Personal Correspondence Between Daniel and Philip Berrigan*,. Maryknoll, Orbis, 2016.

A mind tevékenységeinek, mind irodalmi alkotásainak szempontjából rendkívül termékeny életutat befutó jezsuita olyan arcát tárja elénk a nyilvános katolikus fellépésnek és az erőszakmentesség katolikus kultúrájának, amely alig ismert Közép- és Kelet-Európában. Ez a fellépés és ez a kultúra először 1967-ben és 1968-ban vonta magára az Egyesült Államok, de valójában az egész világ figyelmét. 1967. október 27-én hajtották végre előzmény nélküli akciójukat az úgynevezett „Baltimore-i négyek”, akik Philip Berrigan vezetésével behatoltak egy katonai dokumentumokat őrző kormányzati irodába, és vérrel locsoltak le számos katonai aktát. 1968. május 17-én került sor az úgynevezett „Catonsville-i kilencek” megmozdulására, akik közel négyszáz katonai aktát gyűjtöttek fel (egy kémikus ismerősük jóvoltából) házilag készített napalmmal. Természetesen mindkét cselekedet súlyos bűncselekménynek számított, letartóztatások történtek, bírósági tárgyalásokra került sor, s Philip és Daniel egyaránt börtönbe került. Nemcsak a vietnami háború ellen kívántak tiltakozni, hanem az erőszak, a fegyverkezés és a háború minden formája ellen, s azért váltak kivételessé az amerikai katolicizmuson és az amerikai nyilvánosságon belül, mert hasonlíthatatlanul radikális módszerekhez folyamodtak tiltakozásuk kifejezéséhez. 1980-ban kezdődtek meg a „Plowshare” (Ekevas) mozgalom megmozdulásai, amelyek szintén nem voltak mindennapiak, például nukleáris robbanótöltetekhez tervezett alkatrészeket rongáltak meg a pennsylvaniai King of Prussia-ban (az eseményről 1983-ban a berlini filmfesztiválon bemutatott filmet is forgattak *In the King of Prussia* címmel, a Berrigan testvérek főszereplésével). Olyan közösség és olyan szellemi közeg szerveződött körük, amelynek alakjai (Dorothy Day, Jim Forest, Frida Berrigan, Thomas Merton) csak részben váltak ismertté az amerikai kontinensen kívül, jóllehet nem szorul igazolásra, hogy mondanivalójuk, „üzenetük” a legkevésbé sem vesztette érvényét. Már csak azért sem, mert radikalitásuknak értelemszerűen sokféle megítélése volt, és a módszereikkel kapcsolatban felvetődő kérdések a mai napig érvényes tanulságokat, de legalábbis időszerű problémákat közvetítenek.

Ilyen problémának tekinthető elsősorban a radikális pacifizmus kérdése: vajon minden körülmények között és minden helyzetben kizárólag az erőszakra való lemondás lehet-e mérvadó, még akkor is, ha önvédelemről van szó? Daniel Berrigan és Dorothy Day teljes pacifizmusa már a korban is komoly szkepszissel találkozott, és legkésőbb az Ukrajna ellen indított háború óta még inkább naivnak tűnhet. Másodsorban ilyen probléma a nyilvános keresztény jelenlét kérdése: Daniel és Philip Berrigan egyaránt arra a felismerésre jutott, hogy a papi identitás elképzelhetetlen a nyilvános kérdések konkrét megítélése nélkül, a laikusok nem engedhetik meg maguknak, hogy kizárólag személyes vallásosságba merülve idegenek legyenek abban a világban,

amelynek a megváltását hirdetik,⁴ a spiritualitás pedig általában is csak olyan „kényelmetlen spiritualitás”⁵ lehet, amely a peremre szorultak és az ellenségnek számítók körében próbálja felfedezni Istent. Harmadsorban ilyen lehet az egyházi identitás és a hivatás kérdése: Daniel élete végéig jezsuita pap maradt, és életrajzíróinak szellemes megjegyzése szerint a tekintetben is ellenkultúrát képviselt a hatvanas-hetvenes években, hogy egészen komolyan vette a fogadalmait, s bár az FBI bizonyítékokat próbált keresni szexuális kapcsolataira, nem járt sikerrel;⁶ ugyanakkor ugyanúgy összetűzésbe került Francis Spellman bíborossal, mint Dorothy Day, akihez hasonlóan elmarasztalta az államot feltétlenül támogató püspökök gyávaságát. Negyedszer pedig ilyen lehet a keresztény cselekvés formájának kérdése: úgy vélte, hogy társadalmi változást csak kis csoportok és személyes kapcsolatok révén lehet elérni, s azért határolódott el a New Lefttől, mert azt tapasztalta, hogy „az amerikai pragmatizmus a rákfenéje: erőszakos eszközökkel küzd az erőszak ellen”.⁷

Mindezzel együtt Daniel Berrigan nem válhatott volna komoly íróvá és minden provokatív ereje mellett is következetes aktivistává, ha nem lettek volna mélyre nyúló szellemi gyökerei. A legalapvetőbb benyomások 1953-ban és 1963-ban érték Franciaországban, ahol először tanulmányokat folytatott, majd tanulmányi szabadságát töltötte. Kevesen tudják, mennyire megragadták a korabeli francia teológia legkiválóbb gondolkodói, főként a domonkos Yves Congar és a jezsuita Henri de Lubac. Congar nem csupán az egyház hiteles reformját célzó erőfeszítései miatt vált fontossá számára, de azért is, mert öt éven át francia deportáltak, „kétszáz kedves bajtárs”, „kommunisták és ateisták”, körében végzett lelkipásztori tevékenységet;⁸ de Lubac pedig nem csupán azért, mert az elhallgatásra ítélték közé tartozott, hanem azért is, mert határozottan fellépett a náciizmus ellen,⁹ és támogatta a munkáspapok életformáját (de Lubackal egyébként találkozott is).¹⁰ A francia munkáspapokkal kapcsolatos kísérlet Berrigant is megérintette, és sokat merített abból a törekvésükből, hogy az evangéliumot az élet egészen közvetlen, hétköznapi valóságában jelenítsék meg és képviseljék. Szintén mélyen megragadta Teilhard de Chardin gondolatvilága, első-

4 Lásd erről főként BERRIGAN, Philip, *No More Strangers*, New York, Macmillan, 1965.

5 DEAR, John, Daniel Berrigan – Poet, Prophet, and Peacemaker. In *Uó* (szerk.), *Daniel Berrigan: Essential Writings*. Maryknoll, Orbis, 21–37; 30.

6 POLNER, Murray – O’GRADY, Jim, *Disarmed and Dangerous. The Radical Lives and Times of Daniel and Philip Berrigan*, BasicBooks, New York, 1997, 161.

7 BERRIGAN, Daniel, *To Dwell in Peace. An Autobiography*, Eugene, Wipf&Stock, 2007, 206.

8 CONGAR, Yves, Mon témoignage. In *Uó*, *Journal d’un théologien 1946–1956*, Paris, Cerf, 2000, 44. és 49.

9 DE LUBAC, Henri, *Résistance chrétienne à l’antisémitisme. Souvenirs 1940–1944*, Paris, Fayard, 1988.

10 POLNER, Murray – O’GRADY, Jim, *Disarmed and Dangerous. The Radical Lives and Times of Daniel and Philip Berrigan*, i. m., 91.

sorban azért, mert azt olvasta ki a jezsuita természettudós és teológus írásaiból, hogy Isten vagy a tényleges és konkrét világ struktúráiban található meg, vagy nem található meg semmiképpen sem. Nem elhanyagolható egyébként a szülői ház hatása sem, hiszen Berrigan apja, aki sikertelenül tört költői babérokra, Syracuse-ban (New York állam) a faji megkülönböztetés ellen fellépő katolikus szervezetet hozott létre (Catholic Interracial Council néven), ráadásul előfizetője volt Dorothy Day lapjának, a *Catholic Worker*nek, amelynek számainak Berrigan testvérek már fiatalon forgatni kezdték. 1963-as franciaországi szabadsága idején Daniel kelet-európai országokat is felkeresett, eljutott Cseh-szlovákiába és Magyarországra, ahol megdöbbenve tapasztalta, hogy bizonyos keresztény csoportok a kedvezőtlen körülmények ellenére is megtalálják a módját az életben maradásnak. Fokozatosan felismerte, hogy nemcsak Keleten, de Nyugaton is van torzító hatása a hidegháborúnak, egyoldalú ideológiák mindkét oldalon lábra kapnak, s 1964 őszére eljutott a háború és erőszak teljes elutasításához.

Szellemi gyökereinek szempontjából jellemző, hogy *To Dwell in Peace* (Békében lakozni) című önéletrajzában a béke kérdését a hagyomány összefüggésébe állítja:

A hagyomány több, mint valamiféle morális divat, amely félretehető, ha már nem népszerű, és elővehető, ha úgy kívánja a kor. A hagyomány becses hang, értékes jelenlét, a hagyomány nem más, mint egy Személy. A háború elnémította a hangot, jogfosztotta tette a személyt. Az egyház és az állam egyetértett abban, ahogyan háborús időkben óhatatlanul egyet szoktak érteni, hogy a Személy kiment a divatból, legalábbis „egy időre”. Nincs ugyanis mondanivalója fegyverek közepette. Mert milyen mondanivalót lehetne is tulajdonítani neki, ha egyszer azt a bizarr parancsot adja, hogy tegyük le a fegyvereket? Hadifogoly lett tehát: hadifogoly lett Jézus. [...] De úgy tettek, mintha továbbra is jelen lenne: az egyház továbbra is kínálhatta portékáit. Egészen jól működött a dolog, és érdekes, hogy alig vették észre távollétét. [...] A békeszerző Jézus ezer évre kiment a divatból. És ha bátor katolikusok olykor hírnevüket és életüket kockára téve felemelték a szavukat, mint például Hitler idején, sem barátokra, sem támogatásra nem leltek.¹¹

Érthető tehát, hogy különösen közel érezte magához az efféle bátor katolikusokat, például a boldoggá avatott osztrák Franz Jägerstättert, aki szintén jóval nagyobb figyelmet és megbecsülést érdemelt, mint amekkorában részesül.

Nehéz ellenállni annak a kísértésnek, hogy legalább röviden felidézzünk olyan szövegeket Daniel Berrigantól, amelyek szinte szállóigévé váltak, transzparensen jelentek meg, és molinókon függesztették ki őket a békemozgalommal rokonszenvező tüntetők. 1968 februárjában Daniel Hanoiba repülhetett Howard Zinn

11 BERRIGAN, Daniel, *To Dwell in Peace. An Autobiography*, i. m., 203–204.

társaságában, hogy magával vigyen néhány szabadon engedett amerikai katonát. Az útról beszámoló *Night Flight to Hanoi* (Éjszakai repülőút Hanoiba) előszavában olvashatók például a következő legendás mondatok:

Elnézést kérünk, barátaink, hogy megtörjük a jó rendet, hogy inkább papírt égetünk, mint gyerekeket. Mert le vagyunk sújtva, és nem tudunk másra gondolni, mint a Felgyújtott Gyerekek Országára. És közben arra a másik gyermekre gondolunk, akiről Lukács, a költő beszél. [...] Azt mondjuk, hogy a gyilkosság a rend hiánya. Az élet, a szelíd-ség, a közösség és az önzetlenség az egyetlen rend, amelyet elismerünk. E rendért kockára tesszük a szabadságunkat, a jó híriünket. Elmúlt az az idő, amikor a jó emberek csendben maradhatnak, amikor az engedelmesség eltilthatja az embereket a társadalmi kockázattól, amikor a szegények védelem híján életüket veszíthetik. Azt kérjük a többi kereszténytől, fontolják meg szívükben azt a kérdést, amely éjjel-nappal gyötör minket, mióta kirobbant a háború: „Hány embernek kell meghalnia, mire meghallják a szavunkat, hány embernek kell kínzást, kitelepítést, éhínséget szenvednie, és hánynak kell megőrülnie? Meddig kell még erőszakot tennünk világunk erőforrásain a törvényes gyilkolás szolgálatában? Mikor, mikor fogtok végre nemet mondani erre a háborúra?”

Ezeken a lapokon Berrigan már bejelentette, mire készül Catonsville-ben. A kormányzati intézményekbe behatoló és hivatalos dokumentumokat megsemmisítő akció érthető módon zavart keltett pacifista körökben, s azokból is bizonyos tanácsatlanságot váltott ki, akik a legmeghatározóbb tekintélyek voltak Berrigan számára: Thomas Mertonból és Dorothy Dayból. 1965-ben a vietnami háború miatt aggódó papok/lelkészek és laikusok háborúellenes csoportot hoztak létre (Clergy and Laymen Concerned About the War in Vietnam – CALCAV); a csoportnak három társelnöke volt, három közismert és tekintélyes vallási vezető: Abraham Joshua Heschel, Richard John Neuhaus és Daniel Berrigan, majd olyan személyek is csatlakoztak hozzá, mint Martin Luther King, Robert McAfee Brown és Reinhold Niebuhr. Ugyanebben az időszakban jött létre a Katolikus Békeszövetség (Catholic Peace Fellowship – CPF), azt követően, hogy 1964-ben Thomas Merton a békének szentelt lelkigyakorlatra hívta meg monostorába Daniel Berrigant és néhány barátját. De a béke érdekében szerveződött szövetségeken már 1965 novemberében repedések keletkeztek: ekkor gyújtotta fel magát, tiltakozásul a vietnami háború ellen, az ENSZ New York-i székháza előtt az a Roger LaPorte, aki ugyan Dorothy Day mozgalmának tagja volt, de hátrahagyott feljegyzéseiben többször utalt Berriganre, s ezért főként a CPF-fel hozták kapcsolatba. Az öngyilkossági/önfeláldozási eset után Merton távirati úton követelte, hogy távolítsák el a nevét a CPF támogatói közül, majd Baltimore és Catonsville után is kétségeinek adott hangot az alkalmazott módszerekkel kapcsolatban. Hogyan lehet erőszakos módszerekkel tiltakozni

a háborús erőszak ellen – ez volt a fő kérdése, és nyilvánvalóan nemcsak benne merült fel. „Nem támogatom a cselekvési mód-szereiket”, „de megértem a kétségbeesést, amelyből fakadnak”, írta Merton 1968 nyarán,¹² és ez a kétségekkel elegy támogatás a korábbi években is jellemezte, s mindvégig úgy vélte, hogy a keresztényeknek józannak és függetlennek kell lenniük, „az esze-ment és hisztérikus aktuális divatoktól és tömegmozgalmaktól eltérően”.¹³ Hasonló kettősség fejeződött ki Dorothy Day állás-foglalásaiban, aki kijelentette, hogy nem tudna részt venni ha-sonló megmozdulásokban, de csodálja azokat, akik ily módon kockára teszik az életüket, és meggyőződésükért börtönbe vo-nulni is készek. Jellemző módon Day még lapjában, a *Catholic Worker*-ben is „élő áldozatnak” nevezte azokat, akik készek el-pusztítani „erkölcstelen háborúinkban rabszolgasorba vetett fia-taljaink” aktáit.¹⁴ A CALCAV néhány tagjánál hasonló állásfog-lalásokkal lehet találkozni. De az is igaz, hogy a catonsville-i ügy tárgyalása alatt Dorothy több száz háborúellenes tiltakozó társa-ságában jelent meg a vietnami háborút ellenző jezsuita J. William Michelman templomában, ahol rajta kívül beszédeket mondott Noam Chomsky, Abraham Joshua Heschel és Harvey Cox is.

Mindeközben Berrigan a Cornell Egyetemen tanított, s a kur-zusai nagy népszerűségnek örvendtek. Bár egyetemi kredit nem járt érte, kétszázán vették fel az erőszakmentességről szóló óráit, sokan jártak a János-evangéliumot elemző órájára, sőt a *Lear ki-rálynak* szentelt előadásait is élénk figyelem kísérte. Nagyrészt ehhez a tevékenységéhez kapcsolódik bibliamagyarázó érdeklő-dése, amelynek számos bibliai kommentár lett a gyümölcse. Ért-hető, hogy megragadta az erőszakot elszenvető Jeremiás próféta alakja, a Dániel könyvében erővel kemencébe vetett ifjak hála-éneke, a kispróféták fokozott szociális elkötelezettsége, ahogyan az is érthető, miért éppen *The Nightmare of God* (Isten rémálma) címmel írt kommentárt a Jelenések könyvéhez. Berrigan egész

12 SHANNON, William H. (szerk.), *The Letters of Thomas Merton in Times of Crisis*, New York, Farrar, Straus & Giroux, 1994, 118.

13 Berrigan és Merton kapcsolatáról kiválóan tájékoztat például ELIE, Paul, *The Life You Save May Be Your Own. An American Pilgrimage*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2004 (a fentebb idézett szavak: 404.).

14 DAY, Dorothy, *On Pilgrimage. The Sixties*, Maryknoll, Orbis, 2021, 278.; különö-sen érdekes megvizsgálni Dorothy Daynek általában a hatvanas évek és konkrétan a CPF morális viszonyaival kapcsolatos kritikáit. Amikor például 1962-ben Thomas Merton lelkesülten megírta neki, mennyire örül, hogy sok beatnik bukkán fel moz-galma háza táján, Dorothy leintette: „Attól tartok, nem bánok túl kedvesen azokkal az értelmiségiekkel, akik az étközben a nap terhét viselő munkások elé tola-kszanak, s a lakásainkba beköltözve mindenkit igyekeznek kitérni a bulijaikkal és a nők-ke. Felőlem nyugodtan alhatnak a parkokban. Sajnos viszont nekünk itt maradnak a terhes nők, akikért az imáit kérem. Nekem nőként kell nézmem ezeket a dolgokat, s ezért kénytelen vagyok törődni mindazzal, ami a testtel kapcsolatos. A bűn az bűn marad, és csak a szentimentalisták csinálnak misztikát belőle.” (ELLSBERG, Robert [szerk.], *All the Way to Heaven. The Selected Letters of Dorothy Day*, New York, Image Books, 2010, 368.) Hasonló kritikával illette a feleségétől elváló Jim Forestet és más pacifistákat is.

életútja és munkássága azt tanúsítja, hogy tudatában volt a béke árának, s maradéktalan pacifizmusa nem volt naiv. Hogyan is írhatta volna másként a következőket?

Béketeremtőnek nevezték el magunkat, de összességében nem voltunk hajlandók komolyabb árat fizetni a békéért. És mivel csak fél szívvel és fél életünkkel és fél akaratunkkal akarjuk a békét, természetesen tovább folyik a háború, mivel a háború kezdeményezése természeténél fogva teljes körben érvényesül, miközben a béke kezdeményezése gyávaságunk miatt csak szűk körben. Így hát a háborúra teljes akarat és teljes szív és országok teljes élete hajlik, ekképpen pedig ez a hajlam erősebb, mint a békén fáradozó erőtlen kis kívánságok. Azért nincs béke, mert nincsenek béketeremtők. Azért nem teremti meg senki a békét, mert a béke megteremtésének legalább olyan nagy ára van, mint a háború fenntartásának, s a béke megteremtése legalább akkora igényeket támaszt, legalább akkora felfordulást okoz, és legalább annyira könnyen kegyvesztetté teszi, börtönbe juttatja és megöli az embert, mint a háború.¹⁵

15 BERRIGAN, Daniel, *No Bars to Manhood. A Powerful, Personal Statement on Radical Confrontation with Contemporary Society*, Eugene, Wipf&Stock, 2007, 57–58.